

Волинчук О. В.

*аспірантка кафедри теорії і методики практичної психології
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського»***ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ЕМПАТІЇ ТА СУВЕРЕННОСТІ
ПСИХОЛОГІЧНОГО ПРОСТОРУ СТУДЕНТІВ****THE RELATIONSHIP BETWEEN THE EMPATHY
AND THE SOVEREIGNTY OF STUDENTS' PSYCHOLOGICAL SPACE**

У статті досліджуються характеристики емпатії та суверенності різних параметрів психологічного простору студентів. З'ясовано гендерні особливості досліджуваних феноменів. Здійснено теоретичний аналіз введення поняття суверенності психологічного простору в науковий вжиток, досліджено різні підходи до розуміння феномена суверенності. Стверджується, що суверенна особистість прагне до втілення своїх здібностей, виявляє потяг до розширення своїх можливостей та набуття нових умінь, саме тому першорядною характеристикою суверенної особистості виступають сформовані психологічні межі. За допомогою меж особистість регулює міру доступності та відкритості власного психологічного змісту. Психологічні межі виконують функцію підтримки сталого образу «Я» (С.К. Нартова-Бочавер, Т.С. Леві). Встановлено рівні сформованості суверенності тіла, території, речей, соціальних зв'язків, звичок та цінностей студентів. З'ясовано, що найкраще сформованою у студентів виступає суверенність цінностей.

Теоретично досліджено підходи до вивчення емпатії, розглянуто різні її види й особливості прояву. Виявлено, що студентський вік є дуже важливим для позитивної динаміки емпатії, інтеграції її в особистісну якість. У цьому віці відбувається становлення емпатійності як вікової особливості особистості. Ще у ранньому юнацькому віці емпатія стає інтегральною характеристикою особистості, у якій проявляється її ставлення до світу, людей і до власної особистості; розвиваються її найвищі форми (Л.П. Журавльова). Емпірично встановлено, що емпатія студентів перебуває на середньому рівні сформованості. Виявлено взаємозв'язки між показниками емпатії та суверенності психологічного простору. Визначено, що параметри суверенності психологічного простору переважно взаємопов'язані з показниками полікомунікативної емпатії від'ємно.

Ключові слова: суверенність психологічного простору, психологічні межі, емпатія, полікомунікативна емпатія, емоційний інтелект, студенти.

The article investigates the characteristics of empathy and sovereignty of various parameters of the psychological space of students. Gender features of the studied phenomena are clarified. The theoretical analysis of the introduction of the concepts of the psychological space into scientific use, various approaches to understanding the phenomenon of sovereignty are investigated. It is affirmed that the sovereign personality is striving for the implementation of his abilities, reveals the attraction to expand his capabilities and acquisition of new skills, which is why the paramount characteristic of the sovereign personality is formed psychological boundaries. With the help of them, the person regulates the extent of the availability and openness of his own psychological content. Psychological boundaries perform a function of supporting a sustainable image "I" (S.K. Nartova-Bochaver, T.S. Levi). The levels of formation of body sovereignty, sovereignty of the territory, things, social ties, habits and values of students are established. It has been found that the sovereignty of students' values is best formed.

The approaches to the study of empathy are theoretically investigated, various types and features of its manifestation are considered. It has been found that a student age is very important for the positive dynamics of empathy, its integration into personal quality. Even in the early youth age, empathy becomes an integral characteristic of the individual, which manifests his attitude to the world, people and to his own person (L.P. Zhuravlova). Empirically established that the empathy of students is at an average level of formation. The relationship between the indicators of empathy and the sovereignty of the psychological space was revealed. It is found that the parameters of the sovereignty of the psychological space are mostly correlated with the indicators of polycommunicative empathy negatively.

Key words: sovereignty of psychological space, psychological boundaries, empathy, polycommunicative empathy, emotional intelligence, students.

Вступ. Феномен суверенності психологічного простору привертає увагу як результат тривалих досліджень автентичності, автономності, приватності (Н.В. Артюхіна, Ю. Божко, А.В. Бурмістрова, С.К. Нартова-Бочавер, А.Д. Похилько О.В. Сіліна, Н. Харламенкова та ін.). Викристалізувавшись у поняття суверенності, цей феномен отримав свою специфіку й категоріальний апарат і набув розгляду як безпосередній предмет вивчення, як простір дослідження стану меж психологічного світу особистості чи як чинник інших властивостей психологічної сфери людини. Наявні дослідження взаємозв'язку

між суверенністю психологічного простору й емоційного інтелекту не розкривають усієї багатогранності їх співвідношення, тому актуальність роботи спричинена розміщенням у серцевині дослідження важливого компонента емоційного інтелекту – емпатії. На нашу думку, емпатія у період студентства великою мірою залежить від особливостей сформованості чи депривованості параметрів суверенності психологічного простору. Ми міркуємо, що особистості з високим рівнем сформованості психологічної суверенності мають відзначатися таким самим високим показником емпатійних здібностей, тобто

що суверенність виступає чинником емпатії. Існують дослідження, що демонструють взаємозв'язки між суверенністю та «емоційним інтелектом» особистості (І.О. Гаврилюк, О.С. Кочарян та ін.), однак глибинного й детального вивчення особливостей співвідношення між суверенністю психологічного простору та власне емпатією як складовою емоційного інтелекту поки що немає. Таким чином, **метою статті** є дослідження рівнів сформованості емпатії та суверенності психологічного простору студентів, а також встановлення особливостей взаємозв'язку між параметрами досліджуваних феноменів.

Виклад основного матеріалу. С.К. Нартова-Бочавер, обмірковуючи ідею психологічного простору особистості, наголошує на тому, що стан меж власного психологічного світу відображає ставлення людини до складових середовища, її світовідчуття загалом. На її думку, особистісний простір виконує низку складних функцій – захисну, репрезентативну, контролюючу, ідентифікуючу – які конкретизують його характеристики: реальність, наповненість, структурність, співіснування та взаємодію компонентів [7]. У структурі особистісного простору С. Нартова-Бочавер виділяє такі складники: просторові (психологічна дистанція, розміщення партнерів зі спілкування й взаємодії, персональний простір кожного); фізичні (особисті речі, житло тощо) і тілесні; індивідуальні (психічні властивості й характеристики індивіда, стиль життя тощо); рольові статуси й ролі; морально-етичні (особисті свободи, права, світогляд тощо); когнітивні (знання, уявлення). Дослідницею введено в ужиток поняття суверенності як здатності контролювати, захищати та розвивати свій психологічний простір. На її думку, психологічна суверенність є формою внутрішньої емоційної згоди з обставинами життя або ж синергетичним ставленням до життєвих ситуацій, тому може бути вивчена вже через ставлення до різних вимірів психологічного простору. Психологічний простір особистості вбирає комплекс фізичних, соціальних і власне психологічних явищ, з якими людина себе ототожнює (територію, особисті предмети, соціальні вподобання й установки). Ці феномени виступають вагомими в контексті психологічної ситуації, набуваючи для суб'єкта власного внутрішнього смислу, тому починають оборонятися всіма досяжними фізичними та психологічними засобами. Ключову позицію у феноменології психологічного простору займає стан його меж [6].

Н. Харламенкова пропонує розглядати суверенність через поняття «самоствердження». Самоствердження як база потреби актуалізується через усвідомлення людиною себе як цінності й реалізується в різних стратегіях життя. Тому самоствердження – це «ствердження себе», а суверенність – це захист і збереження свого психологічного простору [10].

За Ю. Трофімовою, психологічна суверенність – це результативна характеристика процесу суверенізації, яка ґрунтується на досвіді самостійної взаємодії зі світом, показує актуальні та потенційні можливості людини. Суверенна особистість прагне до втілення

своїх здібностей, виявляє потяг до розширення своїх можливостей та набуття нових умінь [8]. Як наслідок, першорядною характеристикою суверенної особистості є сформовані особистісні межі. За допомогою психологічних меж особистість регулює міру доступності та відкритості власного психологічного змісту [6]. Вони виконують функцію підтримки сталого образу «Я». Межі психологічного простору, на думку Т. Леві, характеризуються такою властивістю – з одного боку, виступають щитом, що захищає психіку від зовнішніх впливів, а з іншого – фільтром, який дозволяє проникати необхідній нам енергії [5].

Емпатія є значущим психологічним механізмом, що дозволяє людині розуміти й керувати емоціями оточуючих. Аналіз літератури демонструє плюралізм поглядів дослідників на форми й види емпатії. Наприклад, Т.П. Гаврилова зосереджується лише на двох формах прояву емпатії: співпереживання та співчуття [3]. Є. Ільїн розрізняє три форми емпатії: емотивну, пізнавальну й поведінкову (діяльнісну). Т.В. Власова розглядає емпатію як моральне утворення, механізм спілкування, завдяки якому можливе співзвуччя переживань двох чи більше людей. В.В. Бойко аналізує структурні компоненти емпатії, виділяючи серед них емоційні складові [9].

Дослідники Т.П. Гаврилова та А.П. Сопіков також виокремлюють певні типи емпатії: емотивна, пізнавальна, предикативна, поведінкова. Емотивна передбачає емоційний відгук на різні прояви почуттів інших людей. Як правило, за умови виникнення емоціогенної ситуації відбувається зараження емоціями іншої людини, виникає можливість відчувати її емоційне благополуччя чи неблагополуччя. Пізнавальна дає розуміння емоційних переживань, осмислення психологічного стану іншої людини. Наслідком цього процесу може стати здатність передбачити емоційні реакції інших людей (предикативна емпатія) і співпереживання чи співчуття, котрі можуть спонукати до сприяння, підтримки, допомоги іншому (конативна емпатія). Виділені типи емпатії базуються на функціонуванні провідного компонента в її структурі. Слід відзначити, що на початку ХХІ століття оформлено цілісну концепцію розвитку емпатії людини на засадах інтеграції системного, еволюційно-генетичного, соціокультурного та гуманітарного підходів [3].

За дослідженнями Л. Журавльової, в умовах адекватної соціальної ситуації розвитку студентський вік є дуже важливим для позитивної динаміки емпатії, інтеграції її в особистісну якість. У цьому віці відбувається становлення емпатійності як вікової особливості особистості. Ще у ранньому юнацькому віці емпатія стає інтегральною характеристикою особистості, у якій проявляється її ставлення до світу, людей і до власної особистості; розвиваються її найвищі форми [4].

Результати дослідження. Для з'ясування істинності нашого припущення щодо зв'язку між суверенністю психологічного простору та емпатією студентів було проведено дослідження у Фаховому коледжі нафтогазових технологій, інженерії та інф-

раструктури сервісу Одеської національної академії харчових технологій. Опитуваними стали студенти 2 курсу відділення інженерії віком 16-17 років у кількості 51 особа (35 дівчат та 16 хлопців).

Для проведення дослідження було використано опитувальники «Суверенність психологічного простору» С.К. Нартової-Бочавер та «Дослідження полікомунікативної емпатії» В.В. Бойка.

Результати психодіагностики студентів представлені нижче.

Серед респондентів-юнаків було з'ясовано, що за показником суверенність тіла 31% опитуваних демонструє високий рівень, 25% середній і 44% низький рівень. За параметром суверенність території 19% характеризуються високим рівнем, 56% – середнім і 25% низьким. За шкалою суверенність речей 37,5% опитуваних відзначаються високим рівнем, 50% середнім і 12,5% – низьким. За показником суверенність соціальних зв'язків 31% респондентів чоловічої статі характеризується високим рівнем, 38% середнім і 31% низьким. За параметром суверенність (часових) звичок 19% опитаних демонструє високий рівень, 44% середній і 37% низький. За шкалою суверенність цінностей (смаків) 44% хлопців відзначаються високим рівнем і 56% – середнім. Низький рівень не представлено.

Загальний показник суверенності психологічного простору розподілився так: 50% студентів демонструють високий рівень, 19% середній і 31% низький рівень психологічної суверенності.

Представимо описане в таблиці 1.

Тіло – суверенність тіла; Терит. – суверенність території; Речі – суверенність речей; Звички – суверенність (часових) звичок; Зв'язки – суверенність соціальних зв'язків; Цін. – суверенність цінностей; СПП (заг.) – загальний показник суверенності психологічного простору.

Очевидно, що суверенність цінностей студентів характеризується найвищими показниками порівняно з іншими параметрами суверенності, причому й відсоток високого рівня усіх шкал найвищий саме за цією ознакою, й відсоток середнього рівня такий же значний, як і суверенність території, а представників низького рівня вираженості цієї характеристики у вибірці хлопців не представлено. Розуміємо, що власні цінності (смаки), до яких можна віднести погляди, інтер-

еси, уподобання, вірування тощо для юнаків мають важливе значення й виступають найкраще сформованими, згідно з результатом опитування.

На другому місці за вираженістю високого рівня суверенності знаходяться речі. Це означає, що студенти надають великого значення особистим речам, предметам, які вважають своїми, причому середній рівень вираженості цього параметру не набагато нижчий суверенності цінностей і території (відповідно 50%-56%-56%). Робимо висновок, що найбільш важливими для студентів є їх ментальні речі (погляди), а потім матеріальні – власне речі.

Менш сформованою виявилась суверенність тіла та звичок, а найменш – суверенність зв'язків і території. Можна пояснити такі результати тим, що студенти коледжу ще часто проживають на території батьків, залежать від сімейних правил й мають узгоджувати свої бажання зі старшими, навіть стосовно того, з ким спілкуватися. Доречно припустити, що на пізнішому віковому етапі ситуація може змінитися.

За загальним показником суверенності психологічного простору, однак, констатуємо що у 50% опитуваних вона сформована на високому рівні, що свідчить про те, що студенти вже є досить автономними й самостійними.

Серед респондентів-дівчат було з'ясовано, що за показником суверенність тіла 28,5% опитуваних демонструє високий рівень, 24,5% середній і 46% низький рівень. За параметром суверенність території 28,5% характеризуються високим рівнем, 37% – середнім і 34,5% низьким. За шкалою суверенність речей 46% опитуваних відзначаються високим рівнем, 34% середнім і 30% – низьким. За показником суверенність соціальних зв'язків 20% респондентів жіночої статі характеризується високим рівнем, 49% середнім і 31% низьким. За параметром суверенність (часових) звичок 25,5% опитаних демонструють високий рівень, 49% середній і 25,5% низький.

За шкалою суверенність цінностей (смаків) 49% дівчат відзначаються високим рівнем, 28,5% – середнім і 22,5% – низьким.

Загальний показник суверенності психологічного простору розподілився так: 37% студенток демонструють високий рівень, 34% середній і 28% низький рівень психологічної суверенності.

Представимо описане в таблиці 2.

Таблиця 1

Показники суверенності психологічного простору студентів

Рівень	Тіло	ТТер.	Речі	Звички	Зв'язки	Цін.	СПП (заг.)
Високий	31%	19%	37,5%	31%	19%	44%	50%
Середній	25%	56%	50%	38%	44%	56%	19% ⁰
Низький	44%	25%	12,5%	31%	37%	-	31%

Таблиця 2

Показники суверенності психологічного простору студенток

Рівень	Тіло	ТТер.	Речі	Звички	Зв'язки	Цін.	СПП (заг.)
Високий	28,5%	28,5%	46%	25,5%	20%	49%	37%
Середній	25,5%	37%	34%	49%	49%	28,5%	34,5%
Низький	46%	34,5%	30%	25,5%	31%	22,5%	28,5%

Тіло – суверенність тіла; Терит. – суверенність території; Речі – суверенність речей; Звички – суверенність (часових) звичок; Зв'язки – суверенність соціальних зв'язків; Цін. – суверенність цінностей; СПП (заг.) – загальний показник суверенності психологічного простору.

Серед респондентів-дівчат отримані результати можна пояснити так: як і в юнаків, найбільший відсоток за високим рівнем сформованості суверенності отримали цінності, тобто власні погляди, думки, переконання є для студенток такими ж значущими, як і для хлопців. Найкраще сформованими на середньому рівні є суверенність звичок і зв'язків, що свідчить про те, що для юних, але все ж жінок, ці параметри мають важливіше значення, ніж для хлопців, де показники трохи нижчі – дівчата більш стали у способах розподілу свого часу й у стосунках з оточуючими.

Варто відзначити те, що велика кількість опитуваних хлопців і дівчат характеризується низькою суверенністю тіла, причому результат в обох вибірках (чоловічій і жіночій) дуже близький (44% і 46% відповідно). Опираючись на питання методики, можна припустити, що майже половину з опитуваних студентів у дитинстві батьки примушували їсти попри бажання чи застосовували до них фізичні покарання.

За загальним показником суверенності психологічного простору високий рівень представлений більшою мірою у хлопців порівняно з дівчатами, а середній – навпаки; водночас тих, у кого загальна суверенність низька, не суттєво, але більше серед юнаків. Це означає, що якщо суверенність сформована, то у хлопців зазвичай вона вища, ніж у дівчат.

Дослідження емпатії студентів виявило наступне.

Серед респондентів-юнаків було встановлено, що 19% характеризується високим рівнем емпатії до своїх батьків, 75% середнім і 6% низьким. Щодо емпатії до тварин високий рівень студенти не демонструють, 75% демонструють середній і 25% низький рівень. За показником емпатія до літніх людей 12% хлопців характеризуються високим рівнем, 63% середнім і 25% низьким. За параметром емпатія до дітей 25% опитаних відзначаються високим рівнем, 63% середнім і 12% низьким. За шкалою емпатія до героїв художніх творів високий рівень не представлено, 56% демонструють середній рівень і 44% низький. За показником емпатія до незнайомих 6% рес-

пондентів характеризуються високим рівнем і 94% середнім; низький рівень не представлено.

Інтегративний показник полікомунікативної емпатії студентів розподілився так: високим рівнем відзначається 6% опитуваних, середнім – 81% і низьким 13%.

Представимо описане в таблиці 3.

Батьки – емпатія до батьків; Твар. – емпатія до тварин; Літні – емпатія до літніх людей; Діти – емпатія до дітей; Герої – емпатія до героїв художніх творів; Незн. – емпатія до незнайомих; ПКЕ (заг.) – загальний рівень полікомунікативної емпатії.

Аналізуючи описане, можемо констатувати, що переважна більшість студентів характеризується середнім рівнем полікомунікативної емпатії, причому середній рівень представлено у більшості опитуваних за всіма її показниками. Відзначимо, що жоден респондент не продемонстрував високого рівня емпатії до тварин та вигаданих героїв і низького рівня до незнайомих людей. Чверть же опитаних дуже емпатує дітям й така ж кількість студентів, навпаки, дуже слабо емпатує тваринам і літнім людям.

Серед респондентів-дівчат 17% продемонструвало високий рівень емпатії до батьків, 80% середній і 3% низький. За шкалою емпатія до тварин 11% відзначається високим її рівнем, 69% середнім і 20% низьким. За показником емпатія до літніх людей 3% опитуваних характеризується високим рівнем, 63% середнім і 34% низьким. За параметром емпатія до дітей 8% респондентів жіночої статі демонструє високий рівень, 86% середній і 6% низький. Емпатія до героїв творів представлена наступним чином: 6% дівчат відзначається високим рівнем, 83% середнім, 11% – низьким. За параметром емпатія до незнайомих 8% характеризується високим рівнем, 86% середнім і 6% низьким.

Загальний показник полікомунікативної емпатії студенток розподілився так: 6% відзначається високим рівнем, 80% середнім і 14% низьким.

Описане для зручності представлено в таблиці 4.

Батьки – емпатія до батьків; Твар. – емпатія до тварин; Літні – емпатія до літніх людей; Діти – емпатія до дітей; Герої – емпатія до героїв художніх творів; Незн. – емпатія до незнайомих; ПКЕ (заг.) – загальний рівень полікомунікативної емпатії.

Отже, схожі результати було отримано й на вибірці дівчат. За загальним показником ПКЕ кон-

Таблиця 3

Полікомунікативна емпатія студентів

Рівень	Батьки	ТТвар.	Літні	Діти	Герої	Незн.	ПКЕ (заг.)
Високий	19%		12%	25%		6%	6%
Середній	75%	75%	63%	63%	56%	94%	81%
Низький	6%	25%	25%	12%	44%		13%

Таблиця 4

Полікомунікативна емпатія студенток

Рівень	Батьки	ТТвар.	Літні	Діти	Герої	Незн.	ПКЕ (заг.)
Високий	17%	11%	3%	8%	6%	8%	6%
Середній	80%	69%	63%	86%	83%	86%	80%
Низький	3%	20%	34%	6%	11%	6%	14%

**Взаємозв'язок між суверенністю психологічного простору
та полікомунікативною емпатією респондентів**

Показник	СТ	СТер.	СР	СЧЗ	ССЗ	СЦ	СПП
ЕБ							
ЕТ							
ЕЛ			-411**	-278*	-537**	-329*	-387**
ЕД							
ЕГ						299*	
ЕН				-314*	-498**	-373**	-347*
ПКЕ			-284*	-346*	-383**	-324*	-335*

СТ – суверенність тіла; *СТер.* – суверенність території; *СР* – суверенність речей; *СЧЗ* – суверенність (часових) звичок; *ССЗ* – суверенність соціальних зв'язків; *СЦ* – суверенність цінностей; *СПП* – суверенність психологічного простору (загальний показник); *ЕБ* – емпатія до батьків; *ЕТ* – емпатія до тварин; *ЕЛ* – емпатія до літніх людей; *ЕД* – емпатія до дітей; *ЕГ* – емпатія до героїв; *ЕН* – емпатія до незнайомих; *ПКЕ* – полікомунікативна емпатія (загальний показник).

статуємо, що у переважній більшості респонденток (80%) емпатія середня.

Усі шкали у дівчат розподілились приблизно, як і в хлопців: середній рівень у більшості опитуваних констатуємо стосовно емпатії до батьків, дітей, незнайомих, вигаданих героїв, а також літніх людей і тварин. Різницю можна побачити лише в тому, що за параметрами, де у юнаків високий рівень емпатії не представлений взагалі (тварини та герої художніх творів), у дівчат все ж кілька осіб її демонструють, однак ця відмінність досить незначна.

Отже, констатуємо, що емпатія студентів середня й майже однакова для вибірок обох статей як за загальним показником, так і за спрямованістю на різні об'єкти.

Результати дослідження взаємозв'язку між суверенністю психологічного простору та емпатією, оброблені за допомогою програми SPSS Statistics 21, представлені в наступній таблиці 5.

Як видно з таблиці, всі шкали СПП не корелюють з емпатією до батьків, тварин і дітей. Суверенність речей корелює від'ємно з емпатією до літніх людей та загальним показником суверенності. Суверенність (часових) звичок також обернено пов'язана з емпатією до літніх людей та незнайомих і з загальним показником полікомунікативної емпатії. Суверенність соціальних зв'язків теж корелює від'ємно з емпатією до літніх людей та незнайомих й інтегративним показником полікомунікативної емпатії. Суверенність цінностей (смаків) прямо пов'язана з емпатією до вигаданих героїв й обернено – з емпатією до літніх людей, незнайомих і загальним показником емпатії.

Загальний показник суверенності психологічного простору взаємопов'язаний обернено з емпатією до літніх людей та незнайомих і з полікомунікативною емпатією в цілому.

Отже, можемо констатувати, що параметри суверенності психологічного простору переважно взаємопов'язані з показниками емпатії від'ємно. Виняток становить показник суверенності цінностей (смаків), який взаємопов'язаний прямо з емпатією до вигаданих персонажів, причину чого можна пояснити естетичним компонентом мистецтва, через що очевидним видається підвищення емпатії до героїв художніх творів внаслідок росту суверенності цінностей. Обернений же зв'язок між параметрами суверенності психологічного простору та емпатією до літніх та незнайомих людей, імовірно, можна тлумачити як неусвідомлюване небажання студентів створювати загрозу своїй суверенності, можливо, навіть як спосіб психологічного захисту від людей, що можуть бути небезпечними (незнайомці) чи нав'язливими або такими, що потребуватимуть допомоги чи уваги (старі), тим самим посягаючи на час або речі чи погляди молодих людей. Слід зауважити, що суверенність тіла та території з емпатією не пов'язана.

Висновки. Таким чином, наше припущення щодо взаємозв'язку між суверенністю психологічного простору та емпатією студентів підтверджується частково, оскільки цей зв'язок не прямий, як ми прогнозували, а переважно зворотній. Це означає, що високий рівень суверенності психологічного простору студентів передбачає низький рівень емпатії і навпаки: за умови високого рівня сформованості емпатії у студентів рівень їх суверенності низький. Оскільки емпірично було встановлено, що рівень емпатії студентів здебільшого середній за всіма параметрами, то й суверенність психологічного простору студентів має відзначатися середнім рівнем за більшістю параметрів, що теж великою мірою підтверджується результатами дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Волинчук О.В. Взаємозв'язок суверенності психологічного простору та емоційного інтелекту й комунікативної компетентності студентів-психологів. *Матеріали міжнародної наукової конференції «Теоретичні та практичні дослідження в галузі педагогіки та мовознавства, соціальні аспекти»*. Полтава, 2021. С. 8–10.
2. Волинчук О.В. Психологічний портрет студента за параметрами суверенності психологічного простору, емоційного інтелекту та комунікативної соціальної компетентності. *Матеріали науково-практичного симпозиуму «Орлікиана-2021: проблеми та перспективи сучасної освіти»*. Миколаїв, 2021. С. 165–167.

3. Гаврилова Т.П. Экспериментальное изучение эмпатии у детей младшего и среднего школьного возраста. *Вопросы психологии*. 1974. № 5. С. 107–114.
4. Журавльова Л.П. Психологія емпатії : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. 328 с.
5. Леви Т.С. Телесно-энергийный подход к пониманию психологической границы человека. *Научные труды Московского гуманитарного университета*. 2017. № 2. С. 21–36.
6. Нартова-Бочавер С.К. Современное состояние психологии суверенности как учения о личностных границах. У истоков развития / под ред. Л. Обуховой, И. Котляр. 2013. С. 56–67.
7. Нартова-Бочавер С.К. Человек суверенный: психологическое исследование субъекта в его бытии. Санкт-Петербург : Питер, 2008. 400 с.
8. Трофимова Ю.В. Суверенизация личности как предмет постнеклассической психологии. *Педагогика и психология*. 2012. С. 64–68.
9. Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. Москва : Изд-во Института психотерапии, 2002. 339 с.
10. Харламенкова Н. Суверенность психологического пространства личности при разных типах переживаемых угроз. *Вестник Костромского государственного университета им. Н.А. Некрасова. Серия «Гуманитарные науки: Педагогика. Психология. Социальная работа. Акмеология. Ювенология. Социокинетика»*. Вып. № 1. Том 21. 2015. С. 38–41.